

Ta' dhīr and the Challenge of Truth-Acceptance in a Networked World: A Philosophical-Theological Analysis Based on Transcendent Theosophy

Abbas Farajzadeh¹ , Mohammad Javad Rahmani² , Mohammad Sharifani³

¹ Ph.D. student of Qur'an and Hadith Sciences, Fasa Branch, Islamic Azad University, Fasa, Iran.

abbas.farajzadeh@iau.ac.ir

² Department of Islamic Studies, Marvdasht Branch, Islamic Azad University, Marvdasht, Iran (**Corresponding Author**).

2559335700@iau.ir

³ Associate Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

m.sharifani@atu.ac.ir

Abstract

This study, adopting a philosophical–theological approach grounded in the principles of “Transcendent Theosophy (Ḥikmat al-Muta‘āliya)”, explores the phenomenon of ‘ta’ dhīr’ (self-excusing) and the challenge of truth-acceptance within the networked lifeworld. The main problem is how the multiplicity of narratives and the dominance of intelligent algorithms, instead of strengthening collective rationality, lead to the expansion of epistemic veils and the passivity of both theoretical and practical reason in confronting truth. The study aims to identify the existential and epistemological roots of truth-avoidance in the context of digital and networked societies and to propose a philosophical framework for reconstructing the human’s substantial motion toward truth. Methodologically, it employs an analytical–critical design, combining interpretive analysis of Ṣadrian philosophical and theological texts with empirical data and case studies drawn from the domains of health, politics, and religion. The findings indicate that ta’ dhīr in the networked world is not merely a psychological or technological phenomenon but a socio-epistemic condition arising from a deficiency in existential education and the obstruction of the path toward the unity of the intellect and the intelligible. Based on the principles of Transcendent Theosophy (Ḥikmat al-Muta‘āliya), restoring the capacity for truth-acceptance requires reform on three levels: purification of the soul and rational cultivation, enhancement of philosophical–media literacy for critical engagement with competing narratives, and establishment of epistemic and institutional mechanisms within the networked lifeworld. This interdisciplinary framework opens new horizons for the philosophy of religion and the reconstruction of faith-based rationality in confronting contemporary epistemological and ontological crises.

Keywords: Ta’ dhīr, Truth-Acceptance, Networked Lifeworld, Transcendent Theosophy, Qur’anic Education.

Received: 2025/09/05; Revision: 2025/10/10; Accepted: 2025/10/15; Published online: 2025/11/03

Farajzadeh, A., Rahmani, M. J. & Sharifani, M. (2025). Ta’ dhīr and the Challenge of Truth-Acceptance in a Networked World: A Philosophical-Theological Analysis Based on Transcendent Theosophy. *Journal of Religious Thought*, 25(4), 81-96.

 <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.54188.3285>

 Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction & Problem Statement

Truth-receptivity and resistance to divine calling are core themes in religious thought and presented in the Qur'an through the explanation of the conducts of past communities toward God's messengers. In classical exegesis, this resistant posture is labeled ta'dhīr—not as a merely individual or emotional reaction, but as a socio-epistemic phenomenon rooted in ignorance, egocentrism, and existential heedlessness. In today's networked world, with the development of digital media and social platforms, truth is frequently reshaped and simulated. Human beings become caught in layers of artificial representations. This environment generates new forms of ta'dhīr that obstructs receptivity to revealed truth and places the noetic life of persons under the sway of pseudo-truths and virtual realities. Accordingly, this study aims to explain ta'dhīr as an epistemic barrier to truth-receptivity and to analyze its contemporary manifestation in the networked world. Our guiding questions are: How can ta'dhīr be clarified within the framework of Transcendent Philosophy (Ḥikmat al-Muta'āliyah)? And in what ways does the networked world reproduce this Qur'anic phenomenon today?

Methodology

This research employs an analytical–inferential method grounded in Qur'anic texts, classical tafsīr, and the metaphysical–epistemological principles of Mullā Ṣadrā's Transcendent Philosophy. The concept of ta'dhīr is first examined through relevant verses and authoritative commentaries. Building on Sadrian principles—the primacy of existence (aṣālat al-wujūd), gradation of being (tashkīk al-wujūd), graded levels of cognition, and substantial motion of the soul—the paper offers a philosophical account of ta'dhīr. Subsequently, a comparative analysis engages contemporary features of the networked environment to show how digital architectures intensify and reconfigure ta'dhīr in the present.

Discussion

Qur'anic analysis portrays ta'dhīr as active resistance to truth fueled by excuse-making, arrogance, blind imitation, and worldliness. Such resistance veils intellect and heart, disabling genuine apprehension. Within Transcendent Philosophy, truth is ontological and hierarchical; the human being must ascend from lower cognitive stages toward higher rational and intuitive awareness through the soul's substantial motion. Ta'dhīr halts this ascent and produces epistemic closure. In the networked world, ta'dhīr appears with new contours. Rather than presenting reality as it is, digital networks mediate truth through simulations and relativized representations. The ceaseless production of data and the accumulation of conflicting information trap the mind in self-referential echo cycles, distancing it from encounter with a single, stable truth. This is the modern form of ta'dhīr: not mere simple ignorance, but a volitional and systemic denial of truth through attachment to manufactured realities. From a Sadrian standpoint, this denial signals a fall into lower modes of existence and deprivation from true cognition.

Conclusion

Findings indicate that ta'dhīr is a deep socio-epistemic phenomenon that recurs throughout human history and reappears in the digital era with heightened complexity. By constructing virtual truths and novel cognitive veils, the networked world holds the human subject at a level of awareness that blocks vertical noetic ascent and proximity to the divine. On Sadrian grounds, liberation from this condition requires returning to the primacy of existence, purifying cognition, and passing beyond sense and imagination to rational and intuitive intellection. The study concludes that ta'dhīr in the networked world functions as a barrier to truth-receptivity and a driver of existential decline. Transcendent Philosophy provides a coherent ontological–epistemological framework for diagnosing this crisis and charting a pathway beyond it. In short, only by recognizing ta'dhīr as both an epistemic and ontological challenge—and by rebuilding our noetic stance through Sadrian principles—can the contemporary subject recover a proper relation to Truth and traverse the modern veils that obscure it.

تعدیر و چالش حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای؛ واکاوی فلسفی-کلامی برمبنای حکمت متعالیه

عباس فرج‌زاده^۱ , محمدجواد رحمانی^۲ , محمد شریفانی^۳

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد فسا، دانشگاه آزاد اسلامی، فسا، ایران.

abbas.farajzadeh@iau.ac.ir

^۲ گروه معارف اسلامی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران (نویسنده مسئول).

mj.rahmani@iau.ac.ir

^۳ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

m.sharifani@atu.ac.ir

چکیده

این پژوهش با رویکردی فلسفی-کلامی، به واکاوی پدیده تعدیر و چالش حقیقت‌پذیری در زیست‌جهان شبکه‌ای می‌پردازد. مسأله اصلی این است که چگونه کثرت روایت‌ها و سلطه الگوریتم‌های هوشمند، به جای تقویت عقلانیت جمعی، موجب گسترش حجاب‌های معرفتی و انفعال عقل نظری و عملی در مواجهه با حقیقت می‌شود. هدف پژوهش، تبیین ریشه‌های وجودی و معرفتی حقیقت‌گریزی در بستر شبکه‌های اجتماعی و ارائه چارچوبی فلسفی برای بازسازی حرکت انسان به سوی حقیقت است. روش تحقیق، تحلیلی-انتقادی با تأکید بر استنتاج متون فلسفی صدرایی و برخی منابع کلامی و تطبیق آن با داده‌های میدانی و مطالعات موردی در حوزه سلامت، سیاست و دین است. براساس یافته‌ها، تعدیر در جهان شبکه‌ای، صرفاً پیامدی روان‌شناختی یا فناورانه نیست، بلکه ریشه در ضعف تربیت وجودی و انسداد مسیر حرکت و اتحاد عاقل با معقول دارد. مطابق مبانی حکمت متعالیه، بازگشایی مسیر حقیقت‌پذیری، نیازمند سه سطح اصلاح است: تهذیب نفس و تربیت عقلانی، ارتقای سواد فلسفی-رسانه‌ای برای نقد روایت‌ها و تنظیم سازوکارهای معرفتی و نهادی در زیست‌جهان شبکه‌ای. این رویکرد میان‌رشته‌ای می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای مطالعات فلسفه دین و بازسازی عقلانیت ایمانی در مواجهه با بحران‌های معرفتی معاصر بگشاید.

واژگان کلیدی: تعدیر، حقیقت‌پذیری، جهان شبکه‌ای، حکمت متعالیه.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲

□ فرج‌زاده، عباس؛ رحمانی، محمدجواد؛ شریفانی، محمد (۱۴۰۴). تعدیر و چالش حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای؛ واکاوی فلسفی-کلامی برمبنای حکمت متعالیه. *اندیشه دینی*، ۴۲(۴)، ۸۱-۹۶.

 <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.54188.3285>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

پذیرش حقیقت، از جمله چالش‌های بشر در تاریخ ادیان و مکاتب فکری بوده است. قرآن کریم با نقل سرگذشت اقوام پیشین، نشان می‌دهد که مقاومت در برابر دعوت انبیاء، غالباً نه به دلیل فقدان نشانه‌ها و برهان‌های روشن، بلکه به سبب نوعی رفتار روانی و اجتماعی موسوم به تعذیر و بهانه‌جویی واهی بوده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰، ص ۲۲۰). این پدیده، ریشه در جهل، لجاجت، عصبیت و منافع فردی یا جمعی دارد و بارها در قالب‌های متنوع در تاریخ تکرار شده است. همین امر موجب شده است تعذیر، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موانع معرفتی و اخلاقی در مسیر حقیقت‌پذیری انسان مطرح گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۷، ص ۶۵).

یکی از نکات اساسی در بحث حقیقت‌پذیری، تمایز آن با صرف ناآگاهی است. ناآگاهی به معنای فقدان معرفت و دانش است؛ اما حقیقت‌ناپذیری معمولاً در شرایطی رخ می‌دهد که فرد یا جامعه، آگاهانه در برابر حقیقت مقاومت می‌کند. بدین معنا که مسأله اصلی نه «ندانستن»، بلکه «ندانستن خواستن» است. قرآن کریم در موارد متعدد، از اقوامی سخن می‌گوید که با وجود علم به نشانه‌های حق، از پذیرش آن خودداری کردند (اعراف: ۸۸). این تمایز نشان می‌دهد که حقیقت‌پذیری در گرو دو عامل است: نخست، معرفت صحیح و دیگری اراده برای پذیرش حقیقت و التزام عملی به آن. بدون تحقق هم‌زمان این دو بُعد، حقیقت هرگز در حیات فردی و اجتماعی جای نمی‌گیرد (مطهری، ۱۳۷۰ش/الف، ص ۱۵۲).

از منظر فلسفی، ابن‌سینا تأکید می‌کند که بزرگ‌ترین موانع شناخت حقیقت، عادات ذهنی و گرایش‌های نفسانی است که عقل را از حرکت به سوی بدیهیات بازمی‌دارد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵ش، صص ۳۰-۳۵). این همان چیزی است که قرآن به «اتباع ظن» تعبیر کرده و آن را عامل دوری از یقین دانسته است (یونس: ۳۶).

در جهان امروز نیز، علی‌رغم پیشرفت‌های بی‌سابقه در عرصه ارتباطات و شکل‌گیری «جهان شبکه‌ای»، چالش حقیقت‌پذیری همچنان پابرجاست و حتی با شدت بیشتری رخ می‌نماید. بهانه‌جویی‌های معرفتی و انکار حقیقت، این بار نه در قالب تقابل مستقیم با پیامبران، بلکه در شکل بازنمایی‌های رسانه‌ای، شبهه‌افکنی‌های گسترده، تولید انبوه روایت‌های موازی و تقلیل جایگاه حقیقت به «رأی اکثریت» یا «ترند رسانه‌ای» بروز می‌یابد (کاستلز، ۱۳۸۵ش، صص ۴۸-۴۳). چنین شرایطی، یادآور همان سازوکارهای تعذیر در تاریخ است که اکنون در قالب شبکه‌های اجتماعی و نظام‌های الگوریتمی بازتولید می‌شود (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۳-۵).

با ظهور فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، ساختار معرفتی بشر دچار تحول شده است. در جهان شبکه‌ای، با انبوهی از داده‌ها و روایت‌های متکثر روبه‌رو هستیم که بسیاری از آن‌ها بازنمایی‌های دست‌کاری شده از واقعیت‌اند (کاستلز، ۱۳۸۵ش، صص ۲۴-۱۶). در این میان، سه سازوکار اساسی معرفت‌شناسی شبکه‌ای، نقش مهمی در شکل‌گیری باورها دارند. در «حباب اطلاعاتی»، کاربر تنها با داده‌هایی مواجه می‌شود که با سلیقه و پیش‌فرض‌های او سازگار است. در «اتاق پژواک»، تکرار مداوم یک‌سری گزاره‌ها در گروه‌های هم‌فکر، که توهم اجماع معرفتی را پدید می‌آورد، برپاست. در «فیلتر الگوریتمی»، پالایش داده‌ها توسط هوش مصنوعی و الگوریتم‌های رسانه‌ای انجام می‌پذیرد که به تقویت سوگیری‌های شناختی منجر می‌شود (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۹-۱۲؛ فلکسمن و همکاران، ۲۰۱۶، صص ۲۹۹-۳۰۱). این شرایط، بحران حقیقت‌پذیری را تشدید کرده و به‌گونه‌ای از تعذیر مدرن منجر می‌شود؛ چراکه افراد، به‌جای مواجهه آزاد با حقیقت، در دایره‌ای بسته از داده‌های همسو با باورهای پیشین خود قرار می‌گیرند.

از منظر فلسفه اسلامی و به‌ویژه حکمت متعالیه، حقیقت نه امری نسبی و سیال، بلکه عینیت هستی‌یافته در مراتب وجود است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، صص ۴۷-۵۲). شناخت حقیقت، فرایندی وجودی است که با «اتحاد عاقل و معقول» تحقق می‌یابد و هرگونه مانع در این مسیر، به‌منزله حجاب معرفت تلقی می‌شود. تعذیر در این نگاه، صرفاً یک رفتار اجتماعی نیست، بلکه ریشه در ضعف وجودی انسان دارد؛ ضعفی که در سه ساحت بینشی: جهل و غفلت، گرایشی: لجاجت و عصبیت، و کنشی: توجیه رفتارهای نادرست، ظهور می‌کند (مطهری، ۱۳۷۰ش/ب، ص ۱۵۲).

در حکمت متعالیه، نفس انسانی در فرایند حرکت جوهری به سوی کمال وجودی و معرفتی سیر می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، صص ۱۴-۱۸ و ۲۱۰-۲۱۰). حرکت جوهری دارای تدریج و پیوستگی است. انسان همواره در حال شدن است که این تحول جوهری شامل ساحت‌های معرفتی و اخلاقی نیز می‌شود. حرکت، نه فقط جسمانی، بلکه روحانی و عقلانی نیز هست. همچنین در نسبت با عقل نظری و عملی، عقل نظری راهنمای شناخت حقیقت و عقل عملی ضامن التزام به آن است (جوادی آملی، ۱۳۸۲ش، ج ۱، ص ۱۲۲).

از این منظر، تعذیر و حقیقت‌ناپذیری در حکم توقف یا انحراف در حرکت جوهری است. انسان، به جای تعالی، در حجاب اوهام و عصبیت باقی می‌ماند و از تکامل عقلانی بازمی‌ماند. بدین سان، حرکت جوهری نه تنها مبنای تبیین فلسفی حقیقت‌پذیری است، بلکه ابزار تحلیلی برای فهم بحران معرفتی عصر شبکه‌ای نیز فراهم می‌آورد.

مسئله اصلی این است که آیا مقاومت‌های معاصر در برابر حقیقت در بستر فضای مجازی، تکرار همان الگوهای تعذیر تاریخی‌اند یا صورتی تازه و پیچیده‌تر یافته‌اند؟ چگونه می‌توان با بهره‌گیری از مبانی فلسفی-کلامی و آموزه‌های قرآنی، راهکاری برای مواجهه با این بحران ارائه داد؟

ضرورت پرداختن به این موضوع از این‌روست که حقیقت‌گریزی در جهان شبکه‌ای، پیامدهایی فراتر از انکار یک آموزه دینی دارد و به انسداد مسیر تربیت اجتماعی، فروپاشی مرجعیت معرفتی، تضعیف عقلانیت دینی و گسترش شکاکیت و نسبی‌گرایی منجر می‌شود (گبینز، ۱۹۹۱، ص ۱۸۵). تبیین فلسفی این پدیده، می‌تواند هم از منظر نظری به بازسازی بنیان‌های معرفتی کمک کند و هم از حیث عملی، راهبردهایی برای تربیت دینی و سواد رسانه‌ای-فلسفی نسل امروز فراهم آورد.

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بین‌رشته‌ای انجام شده است تا پدیده تعذیر را از منظر فلسفی و قرآنی، واکاوی و چالش‌های حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای را بررسی نماید. روش‌شناسی بر پایه تحلیل محتوای منابع قرآنی، کلامی و فلسفی در کنار مطالعات رسانه‌ای مدرن، استوار است. رویکرد بین‌رشته‌ای شامل تحلیل کیفی محتوای قرآنی و فلسفی در کنار بررسی چالش‌های دیجیتال است که از ابزارهای جستجوی وب و شبکه‌های اجتماعی برای جمع‌آوری داده‌های معاصر بهره می‌برد.

تحلیل مسئله نشان می‌دهد که تعذیر نه تنها یک رفتار تاریخی است، بلکه در جهان دیجیتال به شکل «جهل مدرن» نمایان می‌شود، جایی که الگوریتم‌ها، حجاب‌های جدیدی ایجاد می‌کنند (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۱۲-۱۴). این رویکرد به درک عمیق‌تری از بحران‌های معاصر کمک می‌کند، جایی که اطلاعات نادرست درباره اسلام، به‌عنوان تعذیر مدرن عمل می‌کند. هدف نهایی، ارائه راهکارهایی فلسفی برای عبور از وضعیت کنونی و بازسازی گفتمان حقیقت‌جو در بستر رسانه‌های معاصر است.

بحث درباره موانع حقیقت‌پذیری و بهانه‌جویی معرفتی، در منابع قرآنی، فلسفی و کلامی سابقه‌ای طولانی دارد و در سال‌های اخیر، در پژوهش‌های معاصر با محوریت فضای رسانه‌ای و جهان شبکه‌ای، ابعاد تازه‌ای یافته است. مرور این پیشینه نشان می‌دهد که تعذیر، هم در سطح متون دینی و هم در ساحت تحلیل فلسفی-کلامی، به‌مثابه مانع اصلی در برابر حقیقت مطرح بوده است.

در حوزه تفسیر قرآن، مفسران کلاسیک همچون طبری و زمخشری با بررسی داستان‌های انبیاء، به تحلیل بهانه‌جویی‌های اقوام پرداخته و آن را ناشی از عناد و حب دنیا دانسته‌اند (طبری، ۱۴۲۲ق، ج ۷، ص ۳۱۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۴). علامه طباطبایی، تعذیر را نوعی «حجاب معرفتی» معرفی کرده است که از پذیرش حق جلوگیری می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۶، ص ۱۴۲). در تفاسیر معاصر مانند تفسیر نمونه، نیز این مفهوم با تأکید بر جنبه‌های اجتماعی و روان‌شناختی بررسی شده و بهانه‌جویی‌ها، ریشه در تعصب و جهل جمعی دانسته شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۲، ص ۴۷۳).

ابن‌سینا، تخیلات و عادات باطل از موانع شناخت یاد کرده است که راه را بر ادراک حقیقت می‌بندد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵ش، ص ۳۳). تعذیر را می‌توان در چارچوب حرکت جوهری و اتحاد عاقل و معقول تحلیل کرد؛ زیرا لجاجت و بهانه‌جویی، می‌تواند موجب انسداد حرکت وجودی و مانع کمال عقلانی می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، صص ۳۲۹-۳۳۲). بهانه‌جویی در امتداد حجاب‌های ظلمانی نفس، تحلیل می‌شود که راهکار آن تهذیب درونی و تقویت عقلانیت دینی است (جوادی آملی، ۱۳۸۲ش، ج ۱، ص ۱۴۴). متکلمان اشعری و معتزلی درباره علل لجاجت و انکار حق بحث کرده‌اند. غزالی، تعصبات نفسانی و حب جاه را مهم‌ترین مانع حقیقت‌پذیری معرفی می‌کند (غزالی، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۱۱۲). در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی به نسبت میان حقیقت‌پذیری و فضای مدرن پرداخته‌اند. مقالاتی مانند «نقد نظریه عدمی بودن شرور» (افضلی، ۱۳۹۰ش، صص ۳۱-۶۴)، به بررسی موانع معرفت و نقش عوامل اجتماعی در پذیرش یا انکار حق پرداخته‌اند. در سطح بین‌المللی، مانوئل کاستلز با نظریه «جامعه شبکه‌ای» به تحلیل تأثیر ساختارهای ارتباطی نوین بر معرفت و حقیقت پرداخته است (کاستلز، ۱۳۸۵ش، صص ۳۷-۴۵). پاریزر مفهوم «حجاب فیلتر» را برای توضیح گزینش الگوریتمی محتوا در فضای مجازی معرفی کرده است (پاریزر، ۲۰۱۱، ص ۲-۱).

به طور کلی در منابع قرآنی و تفسیری، تعذیر به‌مثابه مانع معرفتی و اخلاقی در برابر دعوت انبیاء تحلیل شده است و در فلسفه و کلام اسلامی، این پدیده به‌عنوان حجاب وجودی و مانع حرکت جوهری انسان تبیین گردیده است. در پژوهش‌های معاصر نیز، بحران حقیقت‌پذیری در فضای رسانه‌ای و جهان شبکه‌ای به‌عنوان استمرار تاریخی همان تعذیر، ولی در قالبی نوین و پیچیده، بررسی شده است. بنابراین، جایگاه

مقاله حاضر در پیوند دادن سه ساحت قرآنی، فلسفی و رسانه‌ای است تا نشان دهد تعذیر یک مسأله تاریخی محدود نیست، بلکه بحرانی دائمی است که در جهان شبکه‌ای نیز بازتولید می‌شود.

۲. مبانی نظری و چارچوب فلسفی-کلامی

تعذیر به عنوان مکانیزم صیانت اخلاقی جامعه، در نسبت با حقیقت‌پذیری ناظر به تنظیم ظهور حقیقت در مراتب وجودی انسان اجتماعی است. پدیده تعذیر، از منظر متون قرآنی و سنت اسلامی، نه صرفاً یک واکنش فردی، بلکه جلوه‌ای از مقاومت معرفتی و اخلاقی در برابر پذیرش حقیقت است. حکمت متعالیه این معنا را در سطحی وجودی تعمیق کرده و آن را به منزله مانعی در مسیر حرکت نفس و تحقق اتحاد عاقل با معقول تبیین می‌کند. در زیست‌جهان شبکه‌ای امروز، این پدیده در قالبی جدید بازتولید می‌شود؛ به گونه‌ای که سازوکارهای رسانه‌ای و الگوریتمی، بسترهای تازه‌ای برای بهانه‌جویی و تعویق پذیرش حقیقت فراهم می‌آورند. از این رو، واکاوی فلسفی تعذیر می‌تواند نشان دهد که حقیقت‌گریزی معاصر صرفاً مسأله‌ای ارتباطی یا روان‌شناختی نیست؛ بلکه ریشه در بحران‌های عمیق معرفتی و وجودی دارد. بر این اساس، این بخش با رویکردی ترکیبی به تبیین مبانی نظری و چارچوب فلسفی موضوع می‌پردازد.

۱-۲. تعذیر در قرآن و سنت اسلامی

تعذیر در لغت به معنای «عذر آوردن و بهانه‌تراشی» و در اصطلاح به رفتارهایی اطلاق می‌شود که در مواجهه با حقیقت، فرد یا جامعه برای فرار از پذیرش آن دست به دلیل‌تراشی‌های واهی می‌زند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۳۲۲). قرآن کریم در موارد متعدد به این پدیده اشاره کرده و آن را یکی از عوامل اصلی مخالفت اقوام با پیامبران دانسته است. قوم نوح، عاد و ثمود در برابر دعوت الهی با استناد به عذرهایی چون سنت گذشتگان یا ادعای جادوگری پیامبر، حقیقت را انکار می‌کردند (طبری، ۱۴۲۲ق، ج ۱۲، ص ۵۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰، ص ۲۱۵). از منظر تفاسیر، تعذیر نه صرفاً یک کنش فردی، بلکه نوعی مقاومت اجتماعی در برابر تغییرات معرفتی و اخلاقی است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۴). این پدیده با مفاهیمی چون جهل، لجاجت و عصبیت گره خورده و در تاریخ ادیان، مانع جدی در مسیر تربیت الهی انسان‌ها محسوب شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۸۵).

۲-۲. مبانی حکمت متعالیه و مفهوم حقیقت و معرفت

صدرالمآلهین با تأسیس حکمت متعالیه، حقیقت را امری عینی و اصیل معرفی می‌کند که در مراتب وجودی تحقق دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، صص ۴۷-۵۳ و ۲۸۱-۲۸۳). از دیدگاه او، علم صرفاً اعتبار ذهنی نیست؛ بلکه حیث وجودی صورت معلوم در عقل است. بر این اساس، هرگونه بهانه‌جویی و تعذیر، در حقیقت نوعی حجاب وجودی است که مانع تحقق این اتحاد می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۲ش، ج ۱۸، ص ۱۴۵). حرکت جوهری، به عنوان یکی از اصول محوری حکمت متعالیه، نشان می‌دهد که نفس انسانی در مسیر کمال، دائماً در حال شدن است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، صص ۱۴-۲۰). اگر این حرکت با تعذیر، جهل یا لجاجت مواجه شود، فرایند تکامل معرفتی و اخلاقی انسان دچار انسداد می‌گردد. بدین ترتیب، تعذیر نه تنها یک خطای اخلاقی، بلکه نوعی اختلال در حرکت وجودی انسان به سوی حقیقت محسوب می‌شود.

۳-۲. نسبت تعذیر با حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای

در جهان شبکه‌ای، که ویژگی آن تکرر روایات و بازنمایی‌های بی‌پایان از حقیقت است، بحران حقیقت‌پذیری شدت یافته است. الگوریتم‌های رسانه‌ای با ایجاد حباب‌های فیلتر (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۱۴-۱۵ و ۱۵۵)، بهانه‌ای جدید برای گریز از مواجهه مستقیم با حقیقت، فراهم می‌آورند. در چنین شرایطی، پدیده تعذیر در قالبی نو بازتولید می‌شود؛ افراد نه از سر فقدان نشانه، بلکه با تمسک به روایت‌های گزینشی و سوگیری‌های شناختی، پذیرش حقیقت را به تعویق می‌اندازند.

از منظر حکمت متعالیه، این وضعیت نشانگر ضعف در قوه عاقله و سلطه گرایش‌های نفس‌مدارانه است (مطهری، ۱۳۷۰ش/ج، ص ۱۶۸). بنابراین، تحلیل فلسفی تعذیر، می‌تواند روشن کند که چرا جهان شبکه‌ای، علی‌رغم انبوه اطلاعات، به بستری برای بازتولید جهل مدرن و تعذیرهای پیچیده‌تر بدل شده است. در نظام صدرایی، حقیقت در شبکه نه نفی می‌شود و نه ثابت می‌ماند، بلکه مراتب ظهور آن تابع شدت وجودی ادراک است.

۴-۲. ضرورت چارچوب فلسفی

تبیین تعذیر بر اساس حکمت متعالیه، این امکان را فراهم می‌کند که پدیده مقاومت در برابر حقیقت در جهان شبکه‌ای، صرفاً یک مشکل ارتباطی یا روان‌شناختی تلقی نشود، بلکه به مثابه بحرانی وجودی و معرفتی فهم شود. چنین چارچوبی نشان می‌دهد که راه حل مقابله با تعذیر، نه صرفاً در ارتقای سواد رسانه‌ای، بلکه در تقویت مبانی وجودی انسان از طریق تربیت عقلانی، تهذیب نفس و بازگشت به منطق قرآنی

حقیقت‌جویی است (جوادی آملی، ۱۳۷۸ ش، ج ۱، ص ۴۲۶). این پژوهش نشان می‌دهد که بحران حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای را می‌توان به‌منزله صورت مدرن تعذیر تاریخی تحلیل کرد. چارچوب فلسفی با تأکید بر حرکت جوهری و اتحاد عاقل و معقول، توانایی تبیین این بحران و ارائه راهکارهای وجودی، اخلاقی و معرفتی را دارد. بازگشت به منطق قرآنی حقیقت‌جویی، همراه با ارتقای عقلانیت و سواد رسانه‌ای-فلسفی، کلید عبور از این وضعیت و بازسازی مرجعیت معرفتی در جهان شبکه‌ای است.

۳. تعذیر در قرآن و فلسفه اسلامی

قرآن کریم با بازخوانی سرگذشت اقوام گذشته، نشان می‌دهد که بهانه‌جویی‌ها و دلیل‌سازی‌های واهی، همواره ابزار انکار پیامبران و تعویق پذیرش وحی بوده است. در تداوم این معنا، فیلسوفان مسلمان، به‌ویژه در حکمت متعالیه، تعذیر را نه صرفاً امری روان‌شناختی یا اجتماعی، بلکه حجاب وجودی دانسته‌اند که مانع تحقق اتحاد عاقل و معقول می‌شود و حرکت جوهری نفس را به رکود می‌کشاند. از این منظر، تعذیر حاصل مجموعه‌ای از ضعف‌های معرفتی، گرایشی و کنشی است که به توقف مسیر کمال و هدایت می‌انجامد.

۱-۳. تعذیر در متون قرآنی

مفهوم تعذیر به‌صورت مستقیم در قرآن نیامده است، اما در قالب‌های گوناگون بهانه‌جویی و مقاومت در برابر دعوت انبیاء مطرح شده است. قرآن کریم، سرگذشت اقوامی همچون نوح، عاد، ثمود و بنی‌اسرائیل را بازگو می‌کند که در برابر دعوت پیامبران با دلایل واهی از پذیرش حقیقت سر باز زدند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۰، ص ۲۲۰). از جمله بهانه‌های رایج در قرآن را می‌توان به تمسخر پیامبران (هود: ۳۸)، متهم کردن آنان به جادوگری (شعراء: ۱۸۵)، درخواست‌های نامعقول برای مشاهده معجزه (بقره: ۵۵)، تقلید کورکورانه از نیاکان (زخرف: ۲۲) و تهدید پیامبران به اخراج از سرزمین (اعراف: ۸۸) اشاره کرد.

این نمونه‌ها نشان می‌دهد که تعذیر، نه صرفاً یک رفتار فردی، بلکه یک پدیده اجتماعی-معرفتی است که ریشه در جهل و لجاجت دارد. تفاسیر کهن همچون جامع البیان طبری، این رفتارها را به عناد و حب دنیا بازگردانده‌اند (طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۷، ص ۳۱۲). علامه طباطبایی نیز با رویکرد فلسفی-اجتماعی، تعذیر را نوعی حجاب معرفتی می‌داند که پذیرش حق را مختل می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۶، ص ۱۴۲).

۲-۳. تبیین تعذیر در فلسفه اسلامی

در فلسفه اسلامی، به‌ویژه در حکمت متعالیه، حقیقت به‌عنوان یک واقعیت عینی و ثابت تلقی می‌شود که مراتب گوناگون دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۴۷-۵۲؛ ج ۱، ص ۲۸۱-۲۸۳) که شناخت آن مستلزم تهذیب نفس و تقویت عقل است. تعذیر در این چارچوب، یک حجاب وجودی است که از اتحاد عاقل و معقول جلوگیری می‌کند.

ابن‌سینا، یکی از بزرگ‌ترین موانع در راه شناخت را تخیلات و عادات باطل می‌داند که مانع از درک حقیقت می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۹۵ ش، صص ۳۵-۳۰). این همان چیزی است که در قرآن با عنوان تقلید از نیاکان یا پافشاری بر باورهای قومی مطرح شده است (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۴۱). بر اساس حرکت جوهری، نفس انسانی در مسیر تکامل اگر گرفتار عصبیت و لجاجت شود، از کمال بازمی‌ماند و در ظلمات جهل باقی می‌ماند.

۳-۳. دسته‌بندی علل تعذیر در سه ساحت وجودی

این سه ساحت عبارتند از: ساحت بینشی و معرفتی، شامل جهل و نادانی، غفلت و ناتوانی در درک استدلال (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۴، ص ۱۱۶)؛ ساحت گرایشی یا ارادی، شامل لجاجت، عصبیت، حب دنیا و تعصب‌های گروهی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۶۲) و ساحت کنشی و عملی، شامل توجیه رفتارهای نادرست، دلیل‌تراشی‌های بی‌اساس و مقاومت عملی در برابر اصلاح (مطهری، ۱۳۷۰ ش/ب، ص ۱۶۰). این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که تعذیر صرفاً یک ضعف شناختی نیست، بلکه شبکه‌ای از ضعف‌های معرفتی، اخلاقی و رفتاری است که در کنار هم، مسیر حقیقت‌پذیری را مسدود می‌سازند.

۴-۳. پیامدهای تعذیر از نگاه فلسفی و قرآنی

پیامدهای تعذیر در قرآن شامل سقوط اخلاقی فردی، ناهنجاری اجتماعی و دوری از هدایت الهی است. از منظر فلسفی، تعذیر موجب رکود وجودی و توقف در حرکت جوهری نفس می‌شود و فرد را از وصول به کمال بازمی‌دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۲ ش، ج ۱، ص ۱۲۲). در نتیجه، تعذیر نه تنها یک مشکل تاریخی، بلکه یک معضل همیشگی بشر در مواجهه با حقیقت است.

۴. جهان شبکه‌ای و بحران حقیقت‌پذیری

جهان شبکه‌ای، به‌عنوان صورت‌بندی نوین روابط انسانی و معرفتی در عصر دیجیتال، عرصه‌ای را پدید آورده است که در آن حقیقت بیش از هر زمان دیگر در معرض بازنمایی‌های متکثر و روایت‌های متعارض قرار دارد. اگر در سنت قرآنی و فلسفی، تعذیر به‌عنوان بهانه‌جویی و مقاومت در برابر حق معرفی می‌شد، در این زیست‌جهان تازه همان پدیده با سازوکارهایی پیچیده‌تر و الگوریتمی آشکار می‌گردد. کثرت بی‌سابقه داده‌ها، شکل‌گیری حباب‌های اطلاعاتی و اتاق‌های پژواک، و نیز سیالیت هویت‌ها، موجب شده است که حقیقت از جایگاه عینی و اصیل خود فاصله گیرد و در قالب روایت‌های نسبی بازنمایی شود. این وضعیت، از منظر فلسفه اسلامی، نشانه غلبه ظنون و اوهام بر عقلانیت و استمرار همان حجاب‌های معرفتی است که در قرآن کریم مورد نقد قرار گرفته‌اند. بر این اساس، مطالعه بحران حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای نه صرفاً یک تحلیل رسانه‌ای، بلکه ضرورتی فلسفی-کلامی است که می‌تواند ابعاد معرفتی، اخلاقی و وجودی تعذیر معاصر را آشکار سازد.

۱-۴. جهان شبکه‌ای و ویژگی‌های آن

تحولات فناوری اطلاعات و گسترش رسانه‌های دیجیتال، جهان معاصر را وارد مرحله‌ای کرده است که از آن با عنوان جهان شبکه‌ای یاد می‌شود. در این فضا، روابط انسانی، جریان اطلاعات و ساختارهای اجتماعی در قالب شبکه‌های مجازی و ارتباطات دیجیتال بازتعریف شده‌اند (کاستلز، ۱۳۸۵ش، صص ۷-۱۰). ویژگی‌های اصلی جهان شبکه‌ای عبارت‌اند از: تکثر و تنوع بی‌سابقه اطلاعات، سرعت انتشار و بازنشر محتوا، ساختار الگوریتمی جریان داده‌ها و امکان بازنمایی‌های بی‌پایان از واقعیت. این شرایط، به تعبیر گینز (گینز، ۱۹۹۱، ص ۱۸۵) موجب شکل‌گیری هویت‌های سیال و تغییر مداوم مرجعیت معرفتی شده است.

۲-۴. حقیقت در جهان شبکه‌ای

در فضای شبکه‌ای، حقیقت به‌جای آنکه امری عینی و ثابت تلقی شود، در بسیاری موارد به محصول روایت تبدیل می‌شود. به‌ویژه با شکل‌گیری اتاق‌های پژواک و حباب‌های فیلتر، کاربران اغلب در معرض اطلاعاتی قرار می‌گیرند که با باورهای پیشین آن‌ها سازگار است (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۶۸-۷۱) این فرایند، همانند تعذیر تاریخی، نوعی بهانه‌سازی مدرن برای گریز از مواجهه مستقیم با حقیقت است. از منظر فلسفه اسلامی، این وضعیت نشان‌دهنده غلبه ظنون و اوهام بر عقلانیت است؛ همان چیزی که قرآن از آن با تعبیر ظن الجاهلیه یاد می‌کند (آل عمران: ۱۵۴). به بیان علامه طباطبایی، غلبه ظنون بر عقل، انسان را از حقیقت دور می‌سازد و به تعذیر مستمر گرفتار می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، صص ۱۲۰-۱۲۱).

۳-۴. نسبت تعذیر با حقیقت‌گریزی در جهان شبکه‌ای

در جهان شبکه‌ای، تعذیر در قالبی پیچیده‌تر بازتولید می‌شود. اگر در گذشته، اقوام برای پذیرفتن دعوت پیامبران به بهانه‌هایی چون سنت گذشتگان یا درخواست معجزه متوسل می‌شدند، امروز بهانه‌های دیجیتال در قالب انبوه روایت‌ها، توجیه‌های الگوریتمی و روایت‌سازی رسانه‌ای ظاهر می‌شود. این امر نشان می‌دهد که تعذیر تاریخی با صورت‌بندی جدیدی در فضای مجازی ادامه یافته است.

۴-۴. پیامدهای بحران حقیقت‌پذیری

بحران حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای پیامدهای متعددی دارد. پیامدهای فردی شامل افزایش شکاکیت، نسبی‌گرایی معرفتی و ضعف در هویت‌یابی می‌گردد (گینز، ۱۹۹۱، ص ۱۸۷). پیامد اجتماعی آن، تضعیف مرجعیت معرفتی و اصلاحات اجتماعی و در پیامد دینی، کاهش پذیرش هدایت الهی و گسترش شبهات اعتقادی در برخواهد داشت (جوادی آملی، ۱۳۷۸ش، ج ۱، ص ۴۲۸). از این منظر، بحران حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای را می‌توان مصداق معاصر همان تعذیر قرآنی دانست که مانع تحقق تربیت الهی و رشد عقلانی بشر می‌شود.

۵-۴. لایه‌های مختلف معرفتی تعذیر در جهان شبکه‌ای

پدیده تعذیر، سابقه‌ای طولانی در تاریخ اندیشه و رفتار انسانی دارد. این مفهوم براساس متون قرآنی و فلسفی به‌عنوان حجاب معرفتی و مانعی در مسیر کشف حقیقت تلقی می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، صص ۳۱۲-۳۱۵). با ورود به عصر ارتباطات و شبکه‌های دیجیتال، این پدیده در قالبی پیچیده‌تر پیدا شده است. فهم این زمینه و چگونگی تغییر صورت‌بندی‌های تعذیر در جهان شبکه‌ای، برای ارائه تحلیلی جامع و میان‌رشته‌ای ضروری است.

۱-۵-۴. جهان شبکه‌ای و تحولات معرفتی

با ظهور انقلاب دیجیتال، جهان وارد عصر شبکه‌ای شد؛ عصری که در آن جریان اطلاعات بر اساس شبکه‌ای از گره‌ها، پیوندها و الگوریتم‌ها سامان یافته است (کاستلز، ۱۳۸۵ش، ص ۵۰). در این بستر، کاربران نه صرفاً مصرف‌کننده اطلاعات، بلکه تولیدکننده و توزیع‌کننده آن نیز هستند. از این رو، بازنمایی حقیقت و روایت‌سازی در جهان شبکه‌ای تابع قواعد جدیدی است که الگوریتم‌های شخصی‌سازی تعیین می‌کنند.

پدیده‌هایی چون حباب اطلاعاتی و اتاق پژواک که توسط پاریزر تبیین شده‌اند (پاریزر، ۲۰۱۱، ص ۹-۱۲)، موجب می‌شوند کاربران تنها با داده‌هایی مواجه شوند که همسو با باورها و تمایلات پیشین آن‌هاست. در نتیجه، امکان مواجهه آزاد و متنوع با حقیقت کاهش می‌یابد و تعذیر به شکل جدیدی در قالب سوگیری‌های شناختی و بازتولید گزینشی اطلاعات تقویت می‌شود.

۴-۵-۲. تعذیر در بستر دیجیتال و الگوریتمی

در جهان شبکه‌ای، تعذیر صرفاً پدیده‌ای فردی نیست؛ بلکه به‌واسطهٔ زیرساخت‌های الگوریتمی، ساختاریافته و جمعی شده است. به بیان دیگر، شبکه‌ها با تحلیل رفتار کاربران و ارائهٔ محتوای شخصی‌سازی‌شده، به شکل ناخودآگاه، سوگیری‌های شناختی را تغذیه می‌کنند و فرد را در چرخه‌ای بسته از تأییدهای پی‌درپی قرار می‌دهند (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۴۷-۵۲ و ۷۰-۷۳).

این وضعیت به‌ویژه در شرایط بحران، مانند کرونا، به وضوح آشکار شد. در این دوره، انتشار گستردهٔ اخبار جعلی و روایت‌های متناقض، موجب ایجاد شکاف میان حقیقت علمی و برداشت‌های عمومی شد که از منظر فلسفی، نمونه‌ای از توقف حرکت و پیشرفت در ساحت معرفتی و وجودی محسوب می‌شود. توصیف پدیدهٔ تعذیر در جهان شبکه‌ای نشان می‌دهد که این پدیده از حالت فردی و ساده به وضعیتی پیچیده و چندلایه ارتقاء یافته است. اکنون تعذیر در لایه‌های مختلف معرفتی، گرایشی و کنشی بازتولید می‌شود و همین امر ضرورت بهره‌گیری از چارچوب‌های فلسفی و کلامی در کنار نظریه‌های رسانه‌ای را دوچندان می‌کند.

۴-۶. تحلیل سطح معرفتی تعذیر در جهان شبکه‌ای

یکی از لایه‌های اصلی پدیدهٔ تعذیر در جهان شبکه‌ای، سطح معرفتی یا بینشی آن است. این سطح به حجاب‌های شناختی و ادراکی مربوط می‌شود که مانع از درک حقیقت یا پذیرش بی‌طرفانهٔ آن می‌گردد. در سنت فلسفی-کلامی اسلام، جهل، غفلت و سیطره ظنون، موانع ادراک صحیح هستند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، صص ۶۵-۷۰). در زیست‌جهان دیجیتال امروز، این موانع در قالب‌های پیچیده‌تری بازتولید می‌شوند؛ از جمله شخصی‌سازی محتوا، سوگیری تأییدی و تحریف داده‌ها که امکان مواجههٔ آزاد و متوازن با حقیقت را محدود می‌کنند (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۱۰-۱۵).

۴-۶-۱. تعذیر معرفتی در متون سنتی

در حکمت متعالیه، معرفت، فرآیندی است که در آن نفس با حرکت جوهری به‌سوی اتحاد با حقیقت پیش می‌رود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، صص ۳۱۸-۳۱۵). هر عاملی که این مسیر را مختل کند، به‌نوعی تعذیر محسوب می‌شود. گرفتارشدن در ظنون و اطمینان به وهمیات، انسان را از علم حقیقی بازمی‌دارد. قرآن نیز با صراحت به این مانع اشاره می‌کند: «بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ» (یونس: ۳۹). این نگاه سنتی نشان می‌دهد که ناتوانی معرفتی صرفاً حاصل کمبود داده نیست، بلکه اغلب از عدم آمادگی وجودی برای پذیرش حقیقت ناشی می‌شود (جوادی املی، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۸۵).

۴-۶-۲. تعذیر معرفتی در جهان شبکه‌ای

در جهان شبکه‌ای، ساختار اطلاعاتی به‌گونه‌ای طراحی شده است که کاربران را در یک چرخهٔ بسته از مواجههٔ گزینشی قرار می‌دهد. در این وضعیت، کاربر نه با طیفی متنوع از دیدگاه‌ها، بلکه با نسخه‌ای بازتابی از باورهای خود مواجه است که توهم درک حقیقت را تقویت می‌کند، درحالی‌که عملاً از مواجههٔ آزاد با حقیقت محروم می‌شود.

به‌عنوان نمونه، در موضوعات علمی نظیر واکسیناسیون در دوران پاندمی کرونا، کاربران اغلب در معرض محتوایی قرار می‌گرفتند که یا نگرانی‌های آنان را تقویت می‌کرد، یا باورهای ضدعلمی را مشروعیت می‌بخشید. این وضعیت، مصداق بارز تعذیر معرفتی جمعی است که در لایه دیجیتال بازتولید می‌شود.

۴-۷. تحلیل سطح گرایشی تعذیر در جهان شبکه‌ای

سطح گرایشی ناظر به احساسات، گرایش‌ها و هیجاناتی است که فرد یا جامعه را در برابر حقیقت مقاوم می‌سازد. با توجه به استکمال نفوس انسانی و موانع آن که در حکمت متعالیه و متون کلامی، بحث شده است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، صص ۲۲-۲۷)، می‌توان گفت حب دنیا، تعصب، انکار از روی عناد و میل به شهرت و سلطه، از مهم‌ترین موانع گرایشی در پذیرش حق به‌شمار می‌روند. در جهان شبکه‌ای امروز، این موانع به‌واسطهٔ ساختارهای دیجیتال و الگوریتم‌های بستر شبکه‌های مجازی تشدید و پیچیده‌تر می‌شوند و زمینه‌ساز قطبی‌سازی، تعمیق اتاق‌های پژواک و افول عقلانیت اجتماعی می‌گردند (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۱۵۴-۱۵۶).

۴-۷-۱. تعذیر گرایشی در متون کلاسیک

از نگاه قرآن کریم، بسیاری از اقوام گذشته، حقیقت را نه از سر نادانی، بلکه به‌دلیل گرایش‌های نفسانی انکار کردند. آیهٔ «وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا»

أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا» (نمل: ۱۴) تأکید دارد که لجاجت، برتری طلبی و تعلقات نفسانی در برابر پذیرش حقیقت، سدّی مستحکم می‌سازند. به‌لحاظ فلسفی نیز این رفتار نشانهٔ چیرگی قوهٔ وهم است (مصباح یزد، ۱۳۷۵ ش، ج ۱، صص ۴۱۲-۴۲۰).

۴-۷-۲. بروز تعذیر گرایشی در جهان شبکه‌ای

در زیست‌جهان شبکه‌ای، الگوهای گرایشی تعذیر در قالب‌های جدید بازتولید می‌شوند. شبکه‌های اجتماعی به دلیل ماهیت تعاملی و پاداش‌های فوری مانند «لایک» و «بازنشر»، هیجان‌ات را بر عقلانیت ترجیح می‌دهند. الگوریتم‌های بستر شبکه‌های مجازی، محتوایی را برجسته می‌کنند که بار هیجانی بالاتری دارد؛ زیرا چنین محتوایی نرخ تعامل بیشتری ایجاد می‌کند (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۷۰-۷۳). به‌عنوان مثال، محتوای خشم‌آلود، طنزهای تحقیرکننده یا اخبار تکان‌دهندهٔ بیشتر دیده و بازنشر می‌شوند، درحالی‌که محتوای تحلیلی و بی‌طرف، کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد. این روند موجب می‌شود گرایش‌های هیجانی کاربران به‌مرور تقویت و الگوهای تعذیر گرایشی تثبیت شوند.

۴-۷-۳. قطبی‌سازی و پدیدهٔ اتاق پژواک

یکی از مهم‌ترین پیامدهای تعذیر گرایشی در جهان شبکه‌ای، قطبی‌سازی است. وقتی افراد تنها با گروه هم‌نظر خود تعامل می‌کنند، گرایش‌های افراطی‌تر در آنها شکل می‌گیرد؛ پدیده‌ای که به اتاق پژواک معروف است (ر.ک: پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۹-۱۲). این شرایط نه‌تنها مانع گفت‌وگو و تبادل آزادانه اندیشه‌ها می‌شود، بلکه در بسیاری موارد سبب نفی کامل حقیقت و پذیرش روایت‌های تحریف‌شده می‌گردد. به‌عنوان نمونه، در بحران‌های سیاسی، جوامعی که در اتاق‌های پژواک دیجیتال گرفتار می‌شوند، به‌جای تحلیل واقع‌بینانه، روایت‌های توطئه‌محور و مبتنی بر هیجان را ترجیح می‌دهند؛ الگویی که ازمنظر حکمت متعالیه، نشانهٔ ضعف عقل عملی و غلبهٔ قوهٔ وهم است (مطهری، ۱۳۷۰ ش/ب، ج ۳، ص ۲۱۵). جنبش‌های اجتماعی دیجیتال یکی از نمونه‌های عینی این ماجراست. در بسیاری از اعتراضات شبکه‌ای، به‌ویژه در منطقه خاورمیانه، روایت‌های هیجانی بر تحلیل‌های عقلانی غلبه کرده‌اند و مسیر گفت‌وگوی سازنده را مسدود کرده‌اند. بحث‌های اعتقادی در فضای مجازی نیز یکی دیگر از نمونه‌های عینی است. در موضوعات کلامی مانند بحث‌های توحیدی یا معاد، کاربران اغلب با رویکردی هیجانی و دفاعی وارد بحث می‌شوند؛ رویکردی که به‌جای روش تحلیلی و استدلالی، از هیجان و تعصب تغذیه می‌کند.

۴-۷-۴. راهکارهای فلسفی و اخلاقی برای عبور از تعذیر گرایشی

تمرین خویشتن‌داری معرفتی؛ یعنی تعلیق واکنش هیجانی و تمرکز بر شواهد و استدلال‌ها یکی از این راهکارهاست. ارتقای سواد رسانه‌ای - فلسفی به‌منظور تشخیص محتوای هیجانی از محتوای تحلیلی و همچنین پرورش بینش معنوی و اخلاقی برای مقابله با تعصبات نفسانی و حرکت در مسیر عقلانی حقیقت‌جویی، از دیگر راهکارهای مدنظر است (جوادی آملی، ۱۳۷۸ ش، ج ۲، ص ۸۶). در مجموع، تعذیر گرایشی در جهان شبکه‌ای نشان می‌دهد که حقیقت‌گریزی تنها مسأله‌ای شناختی نیست؛ بلکه ریشه‌های عمیق هیجانی و گرایشی دارد که توسط معماری رسانه‌ای تقویت می‌شود. تحلیل فلسفی و اخلاقی تأکید دارد که بدون اصلاح گرایش‌ها و تهذیب نفس، ارتقای عقلانیت نظری به‌تنهایی کارآمد نخواهد بود. از این‌رو، عبور از بحران حقیقت‌پذیری نیازمند ترکیبی از تربیت اخلاقی، تقویت عقل عملی و آموزش رسانه‌ای هوشمندانه است.

۴-۸. تحلیل سطح کنشی تعذیر در جهان شبکه‌ای

سطح کنشی تعذیر، بعدی است که کمتر در تحلیل‌های نظری به آن پرداخته می‌شود، اما در جهان شبکه‌ای بیشترین نمود اجتماعی و عملی را دارد. در این سطح، بحران حقیقت‌پذیری از حوزهٔ ادراک و گرایش فراتر رفته و به رفتارهای فردی و جمعی تبدیل می‌شود. بازنشر اخبار جعلی، مشارکت در تولید محتوای تحریف‌شده، سکوت در برابر خطاهای آشکار یا همراهی منفعلانه با جریان‌های غالب، نمونه‌های برجسته این سطح هستند. در تحلیل فلسفی، این رفتارها موجب توقف یا کندی حرکت جوهری نفس انسان در مراتب کمال است؛ زیرا لازمهٔ درک حقیقت، علاوه بر تهذیب نفس، به‌کارگیری صحیح قوای نفسانی، اعم از محسوسه و متخیله و سایر قوای مدرکه توسط نفس ناطقه و غلبهٔ قوهٔ عقلی و اتصال به عقل فعال است (ر.ک: ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، صص ۲۱۰-۲۱۵). قرآن کریم نیز بارها اشاره کرده است که انکار حق و حقیقت، تنها یک حالت ذهنی نیست، بلکه رفتاری است که منجر به کنش‌هایی چون تمسخر، تحریف یا حتی ستیز عملی با حقیقت می‌شود: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا» (بقره: ۱۷۰).

۴-۸-۱. کنش تعذیری در جهان شبکه‌ای

در جهان شبکه‌ای، سطح کنشی تعذیر با شدت بیشتری رخ می‌دهد؛ زیرا فرصت کنشگری فوری و گسترده برای کاربران فراهم شده است. اکنون هر کاربر تنها مصرف‌کننده نیست، بلکه با یک «کلیک» می‌تواند در تولید و انتشار محتوا مشارکت کند. این ویژگی، زمینه‌ای برای بازتولید سریع و گستردهٔ خطاهای معرفتی و گرایشی را فراهم می‌سازد (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۵۲-۵۵ و ۷۰-۷۳).

به‌عنوان نمونه، در بحران‌های اجتماعی یا سیاسی، انتشار سریع اخبار تایید نشده یا شایعات، به‌ویژه توسط کاربران عادی، چرخه‌ی تعذیر را تسریع می‌کند. در چنین شرایطی، افراد بدون بررسی صحت داده‌ها یا تحلیل انتقادی، روایت‌هایی را که با گرایش‌هایشان هماهنگ است، بازنشر می‌دهند.

۲-۸-۴. الگوریتم‌ها و تشدید کنش‌های تعذیری

الگوریتم‌های شبکه‌های اجتماعی، به‌دلیل تمرکز بر تعامل محوری، رفتارهای هیجانی و مشارکت‌گرایانه را تقویت می‌کنند. محتوای احساسی یا جنجالی به‌سرعت در شبکه منتشر می‌شود، درحالی‌که محتوای تحلیلی و حقیقت‌محور، اغلب در حاشیه قرار می‌گیرد. وقتی افراد فقط با هم‌نظران خود تعامل می‌کنند، «قطبی‌سازی گروهی» رخ می‌دهد و افراد به مواضع افراطی‌تر می‌روند. این فرآیند، چرخه‌ای خودتقویت‌کننده می‌سازد که در آن، کنش‌های تعذیری کاربران، نه‌تنها کاهش نمی‌یابد، بلکه به‌هنجاری غالب در زیست‌جهان شبکه‌ای تبدیل می‌شود.

۳-۸-۴. تحلیل فلسفی از رکود کنشی

کنش‌های انسان بازتابی از کیفیت وجودی اوست. وقتی انسان گرفتار جهل و غفلت شود، رفتارهای او نیز به‌جای هدایت به سمت حقیقت و کمالات انسانی، به سمت تکرار عادت‌ها و ایجاد ملکات غیر اخلاقی در نفس سوق داده می‌شود و موجب واکنش‌های غیرعقلانی و غیرانسانی می‌شود، به‌گونه‌ای که حتی در عالم اخروی نیز بازتاب پیدا می‌کند و متناسب با ملکات خود، محسوس می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، صص ۳۰-۳۵). در جهان شبکه‌ای، این رکود کنشی به‌وضوح در چرخه‌های بازنشر محتوای تحریف‌شده یا سکوت در برابر انحرافات فکری مشاهده می‌شود.

۴-۸-۴. مصادیق عینی در سطح کنشی

الف) بحران‌های بهداشتی و علمی: در دوران همه‌گیری کرونا، بسیاری از کاربران بدون بررسی منابع علمی معتبر، به بازنشر توصیه‌ها و اخبار جعلی پرداختند. این رفتارها نه‌تنها موجب سردرگمی عمومی شد، بلکه مانع اجرای مؤثر سیاست‌های بهداشتی گردید.

ب) فضای سیاسی و انتخابات: در کارزارهای انتخاباتی، انتشار روایت‌های هیجانی و جعلی توسط کاربران، باعث تشدید فضای بی‌اعتمادی و نفرت‌پرانی شده است.

ج) حوزه اعتقادی و دینی: بازنشر شبهات دینی بدون رجوع به منابع معتبر یا تحلیل روشمند، نمونه‌ای دیگر از کنش تعذیری است که انسداد معرفتی و گرایش را به سطح رفتار می‌کشاند.

سطح کنشی نشان می‌دهد که بحران حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای صرفاً به ساخت شناخت یا هیجان محدود نمی‌شود، بلکه در قالب رفتارهای اجتماعی و کنش‌های روزمره بازتولید می‌گردد. تحلیل فلسفی این وضعیت، بیانگر آن است که تا زمانی که حرکت جوهری نفس در مسیر عقلانی و اخلاقی فعال نشود، اصلاح کنش‌ها امکان‌پذیر نخواهد بود. بنابراین، رویکردی تلفیقی شامل تقویت معرفت، پالایش گرایش‌ها و تربیت کنشگری عقلانی برای عبور از این بحران ضروری است.

۵-۸-۴. سوگیری شناختی و عقلانیت انتقادی

از منظر روان‌شناسی شناختی، «سوگیری تأییدی» و «اثر طنین»^۱ از مهم‌ترین موانع شناخت صحیح در فضای دیجیتال هستند. این سوگیری‌ها با سازوکارهای الگوریتمی تشدید می‌شوند. این وضعیت معادل انسداد عقل نظری است؛ یعنی قوای تعقلی انسان در برابر داده‌های جدید و متفاوت منفعل می‌شود. تنها راه عبور از این انسداد، تقویت عقلانیت انتقادی و تهذیب نفس برای گشودگی به سوی حقیقت است (جوادی آملی، ۱۳۸۶ش، ج ۲، صص ۸۵).

انتخابات و فضای سیاسی یکی از نمونه‌های عینی این موضع است. در رویدادهای انتخاباتی، کاربران شبکه‌های اجتماعی اغلب در معرض محتوایی قرار می‌گیرند که با گرایش‌های پیشین‌شان هماهنگ است. این امر تحلیل منطقی و دسترسی به داده‌های بی‌طرف را دشوار می‌سازد و تعذیر معرفتی را تقویت می‌کند.

نمونه عینی دیگر آن، روایت‌های دینی و اعتقادی است. در مباحث اعتقادی، به‌ویژه در مواجهه با شبهات، کاربران به‌جای بررسی نقادانه، به بازتولید دیدگاه‌های تأییدکننده باورهای خود می‌پردازند، که این امر مانع تعامل آزاد و روشمند با حقیقت می‌شود.

در مجموع در سطح معرفتی، تعذیر در جهان شبکه‌ای با ترکیب پیچیده‌ای از حجاب‌های شناختی و سوگیری‌های الگوریتمی شکل می‌گیرد. تحلیل فلسفی متعالی، این وضعیت نشان می‌دهد که بازگشت به عقلانیت نظری و تهذیب نفس ضروری است تا مسیر حرکت جوهری نفس برای دستیابی به حقیقت بازگشایی شود.

۹-۴- بررسی مصادیق و تحلیل تعذیر در جهان شبکه‌ای

برای نشان دادن کاربرد عملی تعذیر در جهان شبکه‌ای، چندین مورد واقعی از انکار حقیقت دینی در رسانه‌های اجتماعی بررسی می‌شود. برای مثال، ادعاهای غلط مبنی بر ازدواج‌های نامشروع در جوامع مسلمان با استناد به تصاویر قدیمی از مراسم قرآن‌خوانی، وجود دارد که نشان‌دهنده تعذیر مدرن است. جایی که کاربران با بازنشر روایت‌های دستکاری‌شده، حقیقت قرآنی را مانند بهانه‌جویی اقوام گذشته، انکار می‌کنند (نوح: ۵-۷). این انکار ریشه در لجاجت‌گرایی دارد که حکمت متعالیه آن را به‌عنوان حجاب وجودی که مانع خروج نفس از قوه به فعل و درک حقیقت و کمال عقلانی تلقی می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۲-۲۴).

مورد دیگر، انکار صلیب عیسی در قرآن (نساء: ۱۵۷) است که در پست‌ها به عنوان بخشی از انکار مسیحیت بازنمایی می‌شود؛ اما با تحریف به‌عنوان اسکام سیاسی^۲ این تعذیر در ساحت بینشی رخ می‌دهد، جایی که جهل مرکب با الگوریتم‌های اتاق پژواک ترکیب شده و به نسبی‌گرایی معرفتی منجر می‌شود و نوعی انحراف از کمال وجودی است (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۴۴). این نمونه، عصبیت کنشی را نشان می‌دهد که غزالی آن را مانع حقیقت‌پذیری می‌داند (غزالی، ۱۴۰۶، ج ۳، ص ۱۱۲). این تحلیل موردی نوآوری دارد؛ زیرا تعذیر قرآنی را با داده‌های دیجیتال تطبیق می‌دهد، که در پژوهش‌های سنتی، مانند اخلاق در قرآن (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۸۵) دیده نمی‌شود و به درک عملی چالش‌های حقیقت‌پذیری کمک می‌کند، جایی که فیک نیز اسلام را هدف قرار می‌دهد (دی‌دبلیو، ۲۰۲۴، ص ۲-۱).

به‌منظور بررسی کاربردی برخی مصادیق معاصر، سه مورد از نمونه‌های عینی اخیر را با هدف شناخت سطوح مختلف تعذیر و راهکارهای آن در ادامه می‌آید:

۹-۴-۱. تحلیل نمونه پاندمی کووید ۱۹ (۲۰۲۰-۲۰۲۱)

یکی از عینی‌ترین نمونه‌های تقاطع خطرناک اطلاعات نادرست و زیست‌جهان شبکه‌ای است. در این دوره، سیل شایعات، دستورالعمل‌های خانگی، ادعاهای بی‌پایه درباره درمان و نظریه‌های توطئه، همزمان با اطلاعات علمی و توصیه‌های رسمی منتشر شد. این وضع نه تنها باعث سردرگمی عمومی گردید، بلکه به مقاومت عملی در برابر اقدامات بهداشتی مانند واکسیناسیون یا رعایت فاصله‌گذاری انجامید و نمونه‌ای روشن از تعذیر در حوزه سلامت را پیش چشم نهاد (وئوتکی و همکاران، ۲۰۱۸، ج ۳۵۹، ص ۱۱۴۶؛ سازمان جهانی بهداشت، ۲۰۲۰، ص ۷۲). در تحلیل ساحت معرفتی حباب‌های اطلاعاتی و الگوریتم‌های توصیه‌گر، کاربران را در معرض مجموعه‌ای محدود از محتوا قرار می‌دادند؛ محتواهایی که غالباً بار احساسی داشتند یا با پیش‌فرض‌های مخاطب هم‌راستا بودند. این پدیده موجب شد بسیاری از افراد اطلاعات معتبر علمی را ندیده یا نپذیرند. تحقیقات بین‌المللی نشان داده‌اند که اخبار نادرست با سرعت و دامنه‌ای بیشتر از اخبار صحیح پخش می‌شود و محتواهای احساس‌برانگیز نقش تعیین‌کننده‌ای در این گسترش دارند (وئوتکی و همکاران، ۲۰۱۸، ج ۳۵۹، ص ۱۱۴۶).

در تحلیل ساحت‌گرایی، ترس، اضطراب و نیاز به کنترل در بستر پاندمی، زمینه عاطفی مناسبی فراهم کرد تا محتوای هیجانی و توجیه‌گر مورد استقبال قرار گیرد. نفع روانی داشتن تئوری جایگزین برای توجیه نامعلومی‌ها، موجب شد افراد گرایش به پذیرش روایت‌های ساده‌ساز و هیجانی پیدا کنند. ازمنظر کلامی و اخلاقی، این رفتارها ریشه در حب دنیا، ترس از فقدان و ضعف عقل عملی دارد (مطهری، ۱۳۷۰/۱، ص ۲۱۷).

در تحلیل ساحت کنشی بازنشر شایعات، استقبال از توصیه‌های غیرعلمی و مقاومت در اجرای پروتکل‌های بهداشتی، پیامد مستقیم تعذیر کنشی بود. الگوریتم‌ها نیز با تقویت محتوای تعامل‌برانگیز، این کنش‌ها را بازتقویت کرده و رفتارهایی مانند خوددرمانی یا تحریم واکسن‌ها را تا سطح جمعی گسترش دادند.

مقابله با تعذیر در حوزه سلامت باید سه‌وجهی باشد. افزایش دسترسی به منابع علمی معتبر برای کاهش حباب اطلاعاتی، طراحی برنامه‌های سواد رسانه‌ای - فلسفی برای تقویت عقلانیت انتقادی و تدوین سیاست‌های پلتفرمی برای شفافیت الگوریتمی و برچسب‌گذاری اطلاعات غلط. ازمنظر حکمت متعالیه، راهبرد اصلاحی نیز باید وجودی باشد که عبارت از تهذیب نفس، پرورش صبر و خویش‌داری و تقویت التزام عملی به عقل و برهان است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۸-۱۰).

۲. اصطلاح «اسکام سیاسی» (Political Scam) به معنای کلاهبرداری یا فریبکاری در عرصه سیاست است. این عبارت به‌ویژه در نقدهای سیاسی به کار می‌رود تا به اقداماتی اشاره کند که به‌ظاهر مشروع به‌نظر می‌رسند، اما درواقع برای فریب افکار عمومی یا بهره‌برداری شخصی طراحی شده‌اند. در این روزها، بیشتر به وب‌سایت‌ها، صفحات و سازمان‌هایی گفته می‌شود که از ابتدا به قصد کلاهبرداری ایجاد می‌شوند و پس از مدتی که به هدف خود رسیدند، دیگر فعالیتی نمی‌کنند.

۴-۹-۲. تحلیل نمونه اطلاع‌رسانی انتخاباتی، مصداق سیاسی تعذیر شبکه‌ای

کارزارهای انتخاباتی اخیر در چندین کشور نشان دادند که شبکه‌های اجتماعی و ابزارهای هدف‌گیری تبلیغاتی می‌توانند محیط اطلاع‌رسانی را به اتاق‌های پژواک تبدیل کنند و روایت‌های یک‌سویه را به سرعت تسری دهند. این وضعیت به افزایش قطبی‌سازی سیاسی، نابودسازی فضای گفت‌وگو و تعمیق بی‌اعتمادی عمومی به نهادهای معرفتی انجامیده است (پاریزر، ۲۰۱۱، ص ۱۵۴-۱۵۶).

در تحلیل ساحت معرفتی، تخصیص تبلیغات و محتوای هدفمند مبتنی بر داده‌های کاربری موجب شد گروه‌های اجتماعی اطلاعات متفاوت و گاه متعارضی دریافت کنند. این تفکیک معرفتی به معنای فقدان یک فضای عمومی مشترک برای ارزیابی شواهد بود؛ شرایطی که در آن حقیقت معین جای خود را به حقیقت گروهی می‌دهد.

در تحلیل ساحت کنشی، نشر گسترده خبرهای ناصحیح، دستکاری احساسات رأی‌دهندگان و گسترش اطلاعات جهت‌دار، مصادیق کنشی تعذیر در عرصه سیاسی‌اند. عملکرد بستر شبکه‌های مجازی در تنظیم تبلیغات هدفمند بدون شفافیت کافی، این روند را بازتولید و تشدید کرده است (پاریزر، ۲۰۱۱، صص ۱۵۴-۱۵۶). ضروری است که شفاف‌سازی سیاست‌های تبلیغاتی، افشای منابع مالی و بودجه تبلیغات، و ایجاد فضای گفت‌وگوی بین‌گروهی مورد توجه سیاست‌گذاران قرار گیرد.

۴-۹-۳. شبهه‌پراکنی اعتقادی و روایت‌سازی دینی در فضای شبکه‌ای (نمونه بومی)

در فضای رسانه‌های کشورهای اسلامی، از جمله ایران، روایت‌های تحریف‌شده یا سطحی از متون دینی به سرعت منتشر می‌شوند؛ روایت‌هایی که گاه از سوی بازیگران غیرمتخصص یا گروه‌های ایدئولوژیک تولید می‌شوند و به ایجاد شک و سردرگمی در مسائل اعتقادی منجر می‌گردند. این وضعیت در غیبت نهادهای مرجع معرفتی، شدت بیشتری یافته است. در تحلیل ساحت معرفتی، نبود دسترسی سریع به پاسخ‌های علمی و مستند از منابع معتبر دینی، موجب گرایش مخاطبان به روایت‌های سطحی‌تر یا شبهه‌آمیز شده است. الگوریتم‌های شبکه‌ای نیز با تقویت محتواهای مشابه، باعث شده‌اند کاربران صرفاً در حباب‌های اطلاعاتی محدود به گردش اطلاعات بپردازند (فلکسمان و همکاران، ۲۰۱۶، ج ۸۱، ص ۹۸). در تحلیل ساحت گرایشی، مسائل هویتی و نیاز به تعلق اجتماعی موجب می‌شود برخی مخاطبان روایت‌هایی را که هویت‌بخش یا اضطراب‌زدا هستند، بپذیرند؛ حتی اگر از نظر علمی و کلامی ضعیف باشند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۴۴).

در تحلیل ساحت کنشی، بازنشر سریع محتوای شبهه‌انگیز، تکیه بر منابع نامعتبر به‌عنوان مدرک و واکنش‌های هیجانی نسبت به نقدهای علمی، همگی از مصادیق تعذیر کنشی در حوزه اعتقادی هستند. راهکارهای مقابله با شبهه‌پراکنی اعتقادی و روایت‌سازی دینی شامل راه‌اندازی نهادهای پاسخ‌گویی دینی معتبر و سریع در فضای مجازی؛ آموزش سواد دینی - رسانه‌ای با زبان علمی و در دسترس و تقویت عقل نظری و عقل عملی برای مواجهه حقیقت‌جویانه با شبهات است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۱۲؛ جوادی آملی، ۱۳۷۸ش، ج ۳، ص ۱۶۰).

۵. راهکارهای قرآنی و فلسفی

بررسی تعذیر در بستر جهان شبکه‌ای نشان داد که حقیقت‌گریزی معاصر، صرفاً پیامد تکرر داده‌ها یا ضعف مهارت‌های ارتباطی نیست، بلکه ریشه در بحران‌های عمیق معرفتی و وجودی دارد. از این رو، مواجهه با این بحران نیازمند راهکارهایی است که بر مبانی فلسفی استوار باشند. چنین راهکارهایی، از یک سو با تقویت قوه عاقله و تهذیب نفس، بستر درونی حقیقت‌پذیری را فراهم می‌آورند و از سوی دیگر با بازگشت به منطق قرآنی حقیقت‌جویی، عقلانیت و برهان را در برابر بهانه‌جویی‌ها و روایت‌های تحریف‌شده تقویت می‌کنند.

۵-۱. تقویت قوه عاقله و تهذیب نفس

از منظر حکمت متعالیه، معرفت حقیقی تنها در پرتو اتحاد عاقل و معقول و از طریق تهذیب نفس حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، صص ۳۲۶-۳۲۱). بنابراین، نخستین گام برای عبور از بحران حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای، پرورش عقل نظری و عملی است. این امر با تقویت عقلانیت دینی، تفکر انتقادی و پرهیز از غلبه اوهام و ظنون ممکن می‌گردد (مطهری، ۱۳۷۰ش/ب، ص ۱۷۲).

۵-۲. بازگشت به منطق قرآنی حقیقت‌جویی

قرآن کریم در مواجهه با تعذیر تاریخی، همواره بر دو اصل بصیرت‌افزایی و دعوت به تعقل تأکید کرده است: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي» (یوسف: ۱۰۸). این آیه نشان می‌دهد که مقابله با حقیقت‌گریزی، نه از طریق اجبار بلکه با ارشاد و اقامه برهان است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱، ص ۳۰۵). بازخوانی این منطق می‌تواند در جهان شبکه‌ای نیز، راهگشا باشد.

۵-۳. ارتقای سواد رسانه‌ای - فلسفی

با توجه به ویژگی‌های جهان شبکه‌ای، یکی از ضرورت‌های امروز، ارتقای سواد رسانه‌ای است؛ اما این سواد باید در پرتو فلسفه اسلامی و

کلام قرآنی بازتعریف شود. صرف مهارت تکنیکی برای استفاده از رسانه‌ها کافی نیست، بلکه لازم است سواد رسانه‌ای- فلسفی به‌منزله توانایی تمییز حقیقت از مجاز و غلبه بر روایت‌های فریبنده، توسعه یابد (ساندستین، ۲۰۱۸، ص ۱۱۲). این نوع سواد، در واقع ادامه همان سنت قرآنی مبارزه با ظنون و تقویت عقلانیت است.

۴-۵. نهادینه‌سازی گفتمان حقیقت‌جو در جامعه

براساس دیدگاه علامه طباطبایی، جامعه دینی تنها زمانی می‌تواند از بحران تعذیر رهایی یابد که حقیقت‌جویی به‌عنوان ارزش اصیل در فرهنگ آن نهادینه شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۱۲۵). این امر مستلزم تلاش هم‌زمان نهادهای علمی، رسانه‌ای و دینی برای بازسازی مرجعیت معرفتی و پرورش نسلی است که به‌جای تعذیر، تسلیم عقلانی و جستجوی حقیقت را سرلوحه قرار دهد.

۶. نتیجه

پژوهش حاضر با تکیه بر مبانی حکمت متعالیه و رویکردی فلسفی-کلامی، به واکاوی پدیده تعذیر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موانع معرفتی در مسیر حقیقت‌پذیری انسان پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تعذیر در قرآن کریم صرفاً یک رفتار فردی یا روانی نیست، بلکه پدیده‌ای اجتماعی- معرفتی است که از جهل، حب دنیا و عناد ناشی می‌شود و در برابر دعوت انبیاء با شکل‌هایی چون تمسخر، تقلید، و توجیه ظاهر می‌گردد. این ساختار معرفتی، در جهان شبکه‌ای با صورت‌های نوین ارتباطی و رسانه‌ای بازتولید می‌شود و با تولید توجیهات ظاهراً عقلانی، امکان ادراک ناب حقیقت را تضعیف می‌کند.

در پرتو حکمت متعالیه، حقیقت امری واحد است که در مراتب وجودی مختلف جلوه می‌کند و انسان بر حسب مرتبه وجودی خود، آن را ادراک می‌نماید. هنگامی که ادراک انسان در سطح ظواهر و بازنمایی‌های مجازی متوقف شود، تعذیر به‌صورت حجاب معرفتی عمل کرده و مسیر وصول به حقیقت را مسدود می‌کند. بنابراین، بحران حقیقت‌پذیری در جهان شبکه‌ای نه نفی حقیقت، بلکه انحراف در نحوه مواجهه و ادراک آن است. در نتیجه، ازمنظر حکمت متعالیه، حقیقت در جهان شبکه‌ای نه نسبی است و نه مطلق، بلکه دارای مراتب وجودی است که در ادراکات انسانی متجلی می‌شود.

این پژوهش نشان می‌دهد که علاج تعذیر، صرفاً در سطح رفتار بیرونی نیست، بلکه در تهذیب ادراک، صدق‌ورزی، و بازسازی رابطه وجودی انسان با حقیقت تحقق می‌یابد. بدین‌سان، حکمت متعالیه می‌تواند چارچوبی برای اخلاق معرفتی در جهان شبکه‌ای معاصر ارائه کند؛ چارچوبی که در آن، انسان از بهانه‌جویی و تعذیر به سوی پذیرش، حضور و تذکر در مراتب عالی حقیقت هدایت می‌شود.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

قرآن کریم.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۲ش). *الهیات از کتاب شفاء*. (ترجمه: ابراهیم دادجو). تهران: امیرکبیر.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۵ش). *برهان شفاء*. (ترجمه: مهدی قوام‌صفری). تهران: انتشارات فکر روز.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۱۸ق). *الإلهیات من کتاب الشفاء*. (تصحیح: حسن حسن‌زاده‌آملی). قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- افضلی، علی (۱۳۹۰ش). نقد نظریهٔ عدمی بودن شرور. *فلسفهٔ دین*، ۹(۱۰)، ۳۱-۶۴. DOI: <https://doi.org/10.22059/jpht.2012.24898>
- پاریزر، الی (۱۳۸۹). *حجاب فیلتر: آنچه اینترنت از شما پنهان می‌کند*. (ترجمه: مهدی صادقی). تهران: نشر دیدآور.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸ش). *تفسیر موضوعی قرآن*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲ش). *رحیق مختوم*. قم: نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ش). *تبیین براهین اثبات خدا*. قم: نشر اسراء.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. بیروت: دار الکتب العربی.
- سازمان جهانی بهداشت (۲۰۲۰م). *مدیریت اینفودمی در دوره کووید ۱۹*. ژنو: سازمان جهانی بهداشت.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۲ق). *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*. بیروت: دارالفکر.
- غزالی، محمد (۱۴۰۶ق). *احیاء علوم‌الدین*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۵ش). *عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ*، ج ۱. (ترجمه: احد علیقلیان و افشین خاکباز). تهران: طرح نو.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۵ش). *شرح جلد هشتم اسفار اربعه*. (تحقیق: محمد سعیدی مهر). قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰ش الف). *آشنایی با علوم اسلامی*. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰ش اب). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰ش اج). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷ش). *اخلاق در قرآن*. قم: مدرسهٔ الامام علی بن ابی طالب.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۹۸۱م). *الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعه*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۹۸۱-۱۹۸۷م). *الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعه*. (تحقیق: محمدرضا مظفر). قم: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران و دانشگاه مگ‌گیل.

References

The Holy Quran.

- Afzali, A. (2011). Criticism of the doctrine of "inexistency of evils". *Philosophy of Religion*, 9(10), 31-64. [In Persian]. DOI: <https://doi.org/10.22059/jpht.2012.24898>
- Afzali, A. (2012). Criticism of the doctrine of "inexistency of evils". *Philosophy of Religion*, 9(10), 31-64. [In Persian]. DOI: <https://doi.org/10.22059/jpht.2012.24898>
- D. W. (2024). *How social media is used to spread disinformation on Muslims* [Video]. YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=Px9pNHuzpml>
- Flaxman, S., Goel, S., & Rao, J. M. (2016). Filter Bubbles, Echo Chambers, and Online News Consumption. *Public Opinion Quarterly*, 81(1), 298-320. Doi: <https://doi.org/10.1093/poq/nfw006>
- Ghazali, M. (1986). *Ihya' Ulum al-Din*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.

- Ibn Manzur, M. (1993). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Ibn Sina, H. A. (Avicenna) (1997). *Al-Ilahiyyat min Kitab al-Shifa*. (Edit: H. Hassanzadeh Amoli). Qom: Maktab al-Ealam al-Islami. [In Arabic]
- Ibn Sina, H. A. (Avicenna) (2013). *Elahiyyat az Ketab-e Shifa*. (Translate: E. Dadjou). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Ibn Sina, H. A. (Avicenna) (2016). *Burhan-e Shifa*. (Translate: M. Ghavamsafari). Tehran: Nashr-e Fekr-e Rouz. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1999). *Tafsir-e Mozoei-ye Quran*. Qom: Markaz-e Nashr-e Asra. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2003). *Rahiq-e Makhtum*. Qom: Nashr-e Asra. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2007). *Tabyin-e Barahin-e Esbat-e Khoda*. Qom: Nashr-e Asra. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-e Nemouneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1998). *Akhlaq dar Quran*. Qom: Madreseh-ye Imam Ali ibn Abi Talib. [In Persian]
- Mesbahe yazdi, M. T. (1997). *Sharhe Jelde Hashtome Asfar*. (Ressearch: M. Sadidimehr). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian]
- Motahhari, M. (1991/a). *Ashnaei ba Olum-e Eslami*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. (1991/b). *Ta'lim va Tarbiyat dar Eslam*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. (1991/c). *Majmue-ye Asar*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. New York: Penguin Press.
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. (Translate: M. Sadeghi). Tehran: Did Avar Publications
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1981). *Al-Hekmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1981-1987). *Al-Hekmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Arba'ah*. (Edit: M. R. Mozaffar). Qom: Institute of Motale'at-e Eslami Tehran University & Daneshgah McGill.
- Sandstein, C. (2018). *#Republic: Divided Democracy in the Age of social media*. Princeton: Princeton University Press.
- Tabari, M. J. (2001). *Jame' al-Bayan 'an Ta'wil Ay al-Quran*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Qom: Entesharat-e Eslami Office. [In Arabic]
- Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The Spread of True and False News Online. *Science*, 359(6380), 1146-1151. **Doi:** <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>
- World Health Organization (2020). *Infodemic management during the COVID-19 pandemic*. Geneva: World Health Organization.
- Zamakhshari, M. (1986). *Al-Kashshaf 'an Haqayeq Ghawamed al-Tanzil*. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic]